

ԿՐԾՆԱԿԱՆ

ԿՐԾՆԱԿԱՆ ՈԳԻՆ ԱՐԵՒՄՏԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԷՋ

Բ

Ներհակ մտայնութիւններու բազմութեամբ կ'սկսի շարժումին նկարագիրը: Ու ծագումը տակաւին զէնքն է հակառակորդ հոսանքին, որ զիաէ թէ ժամանակը իր հետ չէ գեռ որպէսզի ունենայ համարձակութիւնը ըլլալու պարզ ու ճակատարաց իր գործելու կերպին մէջ: Զանգուածէն պատկառելու այդ խմտութիւնը արժանիք մըն է իրեն, որ չ'արգիլեր սակայն գործին ընթացքը, որ կ'ըլլայ զգոյշ, խմտաւն, բայց կոնակէն: Արտիստալ գծուար է մօտենալ զանգուածին, ուր աւանդութիւնը ամէն ինչ է, ուրիշներէն աւելցած կարծիքները պատուաւանելու գերով: ու չբախիլ անոր կատարութեան, միանգամ ընդ միշտ փշուրած տեսնելու շարժումին խանդավառութիւնը: Հակառակորդ հոսանքին ներկայացուցիչ խումբը՝ Ռուսինեան — Սերգիլէն — Զօրայեան — Ստ. Ոսկան, պատրաստութեան մը կը կոթնին վերջապէս, ու եկեղեցիին դերը նուազեցնելու իրենց ճիշդ յատաջ կը տանին բանավարական գործունէութեամբ, մասնաւորապէս կրթական ու ազգային մարդերու վրայ: Ու խանդավառութիւնը թափ կ'առնէ իրենց գործելու տենդէն, նման ամէն նոր շարժումի, և հերոսական ծիրաններով կը քաղցնէ իր հիմնադիրները: Այդ խանդավառութեան մէջ նախատեսուած են անշուշտ մոլեռանդութեան մը կապուած բոլոր վրիպումները, ծայրայեղութիւնները, հակառակութիւնները: Ինչ փոյթ: Այդ մարդերը իրենց տեսած 48ի յեղափոխութեան խնդրութիւններէն աւելին չէ որ պիտի բերեն հարկաւ, մնացեալը նուազագոյն յանցանքն է մեծ յոյսերու և յաջողութիւններու ակնկալութեան ի խնդիր: Ինչէր տեսան անոնք աշխարհի մայրաքաղաքին մայթերուն վրայ, երբ ամէն օր կը կործանէին հին կարգերը, կուռքերը, հող չէ, առանց նորին երջանկութեան մէջ ապրելու: Երիտասարդութիւնը արգիւնքներու չափանիշէն առաջ-

նորդուելու խմտութիւնը ամէնէն քիչ ունի միշտ, ու տարբեր ալ չի կրնար ըլլալ քանի որ պայքարին էութիւնը կը պարտադրէ այդ բանը իրենց: Մնացեալը պատմութեան բաժինն է, դժբախտ՝ բայց օրինակելի: Պէտք է ունենալ այդ խանդավառութեան յիմարութիւնը դար մը վերջ միայն մանկու ապամութեան իրողութենէն ներս, ուր տեղ չունին այլևս պոստալիստ աճապարները, ճանչնալու շարժումին սխալները, բայց մանաւանդ շարժումը գեղավարողներուն զրդապատճառները:

Եւրոպայի կեդրոն վայրերու մէջ կատարուած ընկերային նոր շարժումին աքարոզութեան համաժողովները եթէ բաբեկամ արտայայտութիւն մը ցոյց չտուն եկեղեցիին (կաթոլիկ և մասամբ բողոքական) հանդէպ, առաջին սխալը իրենցն էր անտարակոյս, բայց, պիտի տեսնենք, երկրորդ և մեծագոյն սխալ մը որ կուգայ մերիներէն, որոնք երեւթիւններ տարուելով միայն չփոխեցին Եւրոպայի եկեղեցիները մերինին հետ, պայքարը փոխադրելով մեր մէջ անոնց յատուկ պատճառներով, որոնք զոյգութիւն իսկ չունէին մեր մօտ:

Եւրոպայի եկեղեցին, ճիշտ է, ծառայած էր զրամատէր կառավարութիւններու ու աջակցած անոնց, բայց ո՛չ իր սկզբունքներուն թելադրութեամբը, ոչ ալ ընկերային անհաւատար պայմաններու փառազով կանգնած ըլլալու գիտումով: Արդարեւ ի՞նչ ունէր կաթոլիկ եկեղեցին, իր բազմաթիւ ընչազուրկ միարանութիւններով, որոնք ուխտեալ ծառայողներ ըլլալէ անդին ի՞նչ չափով կ'օժանդակէին քարոզուած նորութեան հակառակ հոսանք մը ստեղծողներուն: Նոյնիսկ եկեղեցին հաւաքապէս առնելով, իր ունեցած հարստութիւնը ո՛չ ապաքէն տրամադրեց ազատութեան կարօտ գանգուածին բոլոր պէտքերուն, որոնք որ մը պետական գանձէն պիտի հողացուէին, շատ աւելի անհաւատար պայմաններու ենթարկելով գանգուածները: Փարիզի Commune-էն մինչև Էջմիածնի կառուածներուն զրաւումը, մինչև այսօրուան Խորհրդային հասկացողութիւնը ամէն ինչ կ'ընթանայ առ խարխար, մութին մէջէն, այն բոլոր մեղքերով որոնք մինչև այսօր կը նետուին եկեղեցիին կոնակին ճարպիկ զողերու կողմէ: Ամէն ինչ կը բացատրուի ուրիշ,

ժԸ. գարու հէտէն սողին մինչև եւրոպայի հայաստաններու առաջինը: Ասիէ անդին բացատրութիւն միամիտներուն համար չէ, խմատունին ալ կը մնայ հասկնալ պատմութիւնը որ իր քիթին կը խնդայ:

Այս բոլորը՝ գարու համար մեր հայ Commune-ի քարոզներուն, որոնք հանգրիւնած թեւերով մտան թուրքիոյ մայրաքաղաքէն ներս փարիզէն հաւաքուած քարոզներու տրցակներով, ազատագրելու համար ժողովուրդը ճնշումներէ, որ, իրենց կարծածին պէս, հանգրիւնութեան ոչինչ ունէր եւրոպայի այն շարժումին հետ, որ կը կատարուէր պետական իշխանութեան տիրանալու ընդհանուր հասկացողութեամբ մը:

Հոս՝ կ'սկսի մերիններուն միամտութեանէն ծնած սխալներուն շարքը: Ռոպհեռե ոչ միայն չըմբռնուեցաւ զանգուածներու պատրաստութեան աստիճանին խոշոր աստիճաններէն, նոյնիսկ նոր շարժում մը գլխադրուելու ընդունակութեան պակասը մերիններուն քով, այլ և այդ ձգտումին հասնելու պայքարին սպասող անխմտ արդիւնքը, որ անխուսափելի կործանումը կը պատրաստէր օտար մայրաքաղաքին բարեացակամութեան՝ տէրերուն ըմբռնումով՝ շնորհին յանձնուած մեր զանգուածին:

Եթէ ընդունինք պահ մը թէ եւրոպական շարժումը հասունցած ժամանակէ մը ծնած արդիւնք մըն էր միայն, որ հերոսներու չէր կարօտեր անպայման մինչև խորհրդարանները զբաղցնելու համար իր մօով, մեր մէջ ընդհակառակը, ժամանակին զիրազգացութիւնը շարժեցնելու միակ խմատութիւն մը կարգորդողներէք, ստանալու համար այն բոլոր արդիւնքները որոնք եւրոպական հողի վրայ կրնային յառաջ գալ միթինկներու և ցոյցերու կազմակերպուած յաջորդականութեամբ մը:

Ժիշտ է, մերիններուն պահանջքը գէթ թրքահայաստանի մէջ, չունեցաւ նոյն բնոյթը եւրոպականին հետ, բայց ասով իսկ արդէն շարժումը գունատեցաւ անորոշ խորումի մը թափէն, նոր ոյժ մը աւելցնելու համար պետական կասկածին վրայ, որ, միամտութիւն է ըսել թէ գոյութիւն չունէր բնաւ:

ԺԸ. գարու հէտին երբ թուրքիոյ քուրտ հպատակները կը վայելէին արդէն հա-

ւասարութեան իրաւունքը, 1831ին Սուլթան Մահմուտի «Խաթիբ շէրիֆ»ով, պէտք չէ ուշադրութենէ զրկեցնել այն սրբազան թէ այդ և յաջորդ բարեկարգական հրամանադրներով քրիստոնէից արուած ազատութիւնը կ'ըլլար եւրոպական մեծ պետութեանց ճնշումին ազդեցութեան տակ, հակառակ սուլթաններու և մանաւանդ թուրք ժողովուրդի փափարին, հետեւաբար այդ ազատութիւնը իր չարաչար դործածութեան գրուած ըլլալու ամէն առիթ կը մեծնար պետութեան աչքին, ի վնաս դաշն գործածողներուն: Ու չպակեցան ասիթները, որոնք եկան խռովել մեր ներքին կեանքը, և ի գերեւ հանել բոլոր ճիւղերը որոնք վառնուեցան զանազան ճակատներու վրայ:

Տխուր է պատկերը այդ շրջանի հայ կեանքի իրադարձութիւններուն, պատրիարքութեան սկսեալ մինչև մեծահարուստ ամիրաներու սեղանները: Դատակարգային պայքարը, ուր կ'երեւան կրօնաւորներ, ամիրաներ և արհեստաւորներ, արդէն ամէնէն վայրաքարչ աստիճաններու կը հասնի: Երբ հաւաքական բարիքներու կը մօտենան մարդիկ առանց մերկանալու գծուած ու ճղճիմ հաշիւներէ, ու զանաք կը տանին մինչև ազգային հաստատութիւններէ ներս, զոհացած տեսնելու համար պզտիկ ռիսեր կամ ոչերի: Առաջին փաստը կ'իրականանայ կրթական հաստատութեան մը վրայ: 1839ին կը բացուի Սիլիւտարի ճեմարանը, իրիւ միակ հայկական բարձրագոյն վարժարան, կարապետ ամիրայ Պալեանի նախաձեռնութեամբ և Յակոբոս պատրիարքի հովանաւորութեամբ: Մատթէոս պատրիարքի օրով կը տրուի նոյն հովանաւորութիւնը, աջակցութիւն գտնելով ձէղալիլեան ամիրայէն: Ժեմարանը սակայն չի կրնար շարունակել իր կանոնաւոր ընթացքը որովհետեւ Մատթէոս պատրիարք անհանդուրժեալութեան մը պատճառով ներկայ չի գտնուիր ձէղալիլեանի հօրը թաղման: Զէղալիլեան մեծ հակառակորդ մըն է այժմ պատրիարքին, որով և ճեմարանին: Ու քանիցս կը փակուի հայոց ճեմարանը, մինչ անդին յոյներ, կաթոլիկներ և բողոքականներ, մանաւանդ վերջինները, ունին իրենց փառուն վարժարանները, ուր հայ աշակերտներ կ'ընդու-

նին հրապուրիչ պայմաններով, Բողոքականաց հիմնած Բերայի և Պէպէքի վարժարանները կրօնական քաղաքացիական բնույթ ունին և կը զեկավարուին միախմբարեւելեան կողմէն։ Այս շրջանին ճեմարանը փակ է արդէն։ Կարճ ժամանակի մէջ բողոքականք 8000 հայեր եկամուտ ըրած են իրենց։ Տարբեր չէ կաթոլիկներու գործելու կերպը բողոքականներու ըրածէն։ Բայց անոնք աւանդութիւններ ալ ունին այդ մարզին մէջ, որովհետեւ նոր չէ այդ գործը իրենց համար, և նուիրապետական իրենց կազմով աւելի զիւրաւ կրնան սողոսկիլ հայ հաւատալիքէն ներս, քան բողոքականները։

Պայքարին կաղմակերպութիւնը ուրեմն մէկէ աւելի ճակատներու կը նայի մեր մէջ, ու սովորական արժանիքներու գործ չէ նախ՝ ըմբռնել կացութիւնը, ու յետոյ մտածել դարմանումին։ Ներքին կազմակերպութենէ մը ծնելիք զարգացումին հարցը չէ որ կը խմորուի մեր սեղաններուն վրայ խաղաղութեան բարիքներէն դուրս եկած, ոչ ալ այդ բանին պահանջքը զգալի կ'ընէ ինքզինք։ ոչ. օտար յարձակումներ այդ մասին մտածել իսկ չեն տար արդէն։ Մնաց որ պայքարը ինքզինք պատրաստած՝ ձեռն մտահոգութենէ մը կը տառապեցնէ իր վարիչները, որոնք չունին պայմաններն ու զիւրութիւնները այդ մասին լայնօրէն գործի լծուելու։

Շրջանին պատրիարքները, որոնք ամբարաններու քահանայքէն փրթած իշխանաւորներ են միայն, ու կարգով իրարու կը յաջորդեն աւելի պատրիարքութեան շղթան պահելու, քան թէ փնտռուած գործ մը իրականացնելու, շարժումին վար մնացած մարդեր են միշտ։ Իրենց տարիներուն առատութիւնը չի կրնար հաղորդ մնալ նոր պայքարներու հասկացողութեան հետ, երբ կը միջամտուի ան զայրոյթով, նզովքով կամ թիապարտութեան ու աքսորի սպառնալիքներով։ Կը գործադրուին ալ այդ սպառնալիքներէն շատերը, միշտ հայերուն վրայ սակայն։ Օտար քարոզիչներ եւրոպական դեսպանատուներու կը կոթնին որովհետեւ, ու այդ գրասենեակներէն կը բերեն իրենց ազդու բողոքները սուլթանին, որ, հակառակ իր կամքին, զանոնք նոյնութեամբ, բայց իր ստորագրութեամբ, կը փոխանցէ հայոց պատրիարքին։

Տակաւին չկայ կաղմակերպուած գործ, հանդարտ և զգուշ, աշխուքն օտարներէն այդքան բան սորվելու իմաստութիւն։ Որովհետեւ վաթսուէն ետք հանգստեան կոչելու փոխարէն պատրիարքութեան բարձրացնելու մեր աւանդութիւնները նուիրական են տակաւին, ու յետոյ, այդ տարիքին՝ իմաստութիւնները աւելի ճկուն են միշտ, աշխարհիկ իշխանաւորներու քմայքները չխաչաձեւելու աստիճան։ Այս ալ մեր երջանիկ աւանդութիւններու շարքին մեծագոյն զարգը, մինչև երէկ, մինչև այսօր. իսկ վաղը տարբեր ըլլալու մասին մտածող չարափառները կը քարկոծուին արդէն։ Այս բոլորէն դատ չմոռնանք որ այդ ծերերուն շնորհուած իշխանութիւնը անսահման է միշտ, ու կ'աւելնայ որքան աւելնայ ծերութիւնը։ Եւ չի հարցուիր բնաւ թէ իշխանութիւններէն մէկ հատն իսկ իր արժանի արտայայտութեան կը բերուի՝ թէ ոչ։ Մտահոգութիւնները կը կեդրոնանան միշտ աթոռը թափուր չձգելու զաւելտական ինքնագոհութեան շուրջ, ու ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ եթէ շաւարով աղաներու խումբ մը, իրենց հաստոյր պիտերուն փորձառութեան տակէն մարդ մը գնեն պատրիարքական կամ կաթողիկոսական «թափուր մնացած» աթոռին վրայ, և ազգային, յաճախ համազգային մեծ պարտականութիւնը կատարած ըլլալու լրջութեամբ վերադառնան իրենց ծուլութեան, սպասելով որ վախճանի պատրիարքը կամ կաթողիկոսը, որ պէսզի կրկին վազեն իրենց նուիրական պարտականութեան գլուխը եւ «թափուր աթոռին սուզը վերնայ»։

Այս պայմաններու տակ պաշտօնի բերուած պատրիարքները եթէ չկրցին ճոխացնել իրենց շրջանի պատմութիւնը սովորականէն վեր գործերով, որոնց պահանջքն ակնկալութեան կը նայէր իրենց ժամանակը, վրիպանքին պատճառները մէկէ աւելի են հաւանաբար։ Որովհետեւ ոչ միայն շրջանը ժլատ է իր մարդերուն պատրաստութեամբը, ու չմոռնանք որ պատրիարքութենէ անգամ մը վտարուած անձեր նոյն պաշտօնին կը կոչուին կրկին՝ ազդեցութիւններու տկարացումով կամ զօրացումով, այլ և կարելի պայմանները իրենց նպաստը չեն բերեր բաղձացուած գործին իրականացման ու յարատեւութեան։ Ընամարանը,

որուն դասընթացքը ճոխ էր զիտական եւ կրօնական նիւթերով, պատրիարքարանէն ստացած քաջալերութեան ճիւղերովը չէ անշուշտ որ պիտի կարենար շարունակել իր ընթացքը: Ամիրաներու նիւթական օժանդակութիւնը մեծագոյն ապահովութիւնը պիտի ըլլար անոր եթէ սակայն այդ օժանդակութիւնը չընդմիջուէր ներքին հակամարտ պայքարներու քննախնդրութիւններէն: Բայց ազգային շրջանակի մէջ ոչ մէկ գործ իր նպատակին կրնայ զիմել ապահով եթէ ամիրայական վաւերացումէ մը չանցնի ան: Եւ յաճախ պատրիարքարանի ու ամիրաներու հասկացողութիւնները իրարու կը բախին վէճերու եւ անհամաձայնութիւններու խառնիճաղանձին մէջէն, ու այս վերջիններուն էնթրիկները առնուազն պետութիւնէն պահանջուած հրաժարականի մը պարտադրանքին կը հրաւիրեն պատրիարքները, որոնք բնի պահանջուած հրաժարականը յօժարութեամբ կ'ստորագրեն սակայն:

Դժբախտ այս գէպքերու շրջանին, անխորժակը իր տեղը պահելով, կրօնական շարժումի մը գլուխ անցնիլ ու գործել արգիւնաւոր կերպով, ամէն մարդու տրուած շնորհ մը չէ անտարակոյս: Իսկ նոր սկսուելիք գործ մը սովորականէն վեր արժանիքներ կը պահանջէ միշտ, մնաց որ ժամանակը իր ներքին ու արտաքին յարձակումներէն ազատելու համար ամէն ճիգ վարձատրելու կարելիութիւններ կան արդէն:

Սառնաշփոթութեանց այս շրջանին հակառակորդ հոսանքը աւելի ճարպիկ դուրս կուգայ, և Ն. Զօրայեան 1849ին կը հրատարակէ գրքոյկ մը, «Յիսուսի վարուց համառօտ պատմութիւն» անուանին տակ, տեսակ մը Շթրաուսի եւ Թրենտի ծանօթ գործերուն հետեւողութեամբ: Զօրայեան ինքն ալ Յիսուսի վարուց պատմութիւնը կը գրէ ներկայացնելով զայն իր աստուածային բոլոր հանգամանքներէն: Զօրայեանի այս յանդգնութիւնը սակայն կը զարդարուի օրուան պատրիարքին միամտութենէն փրթած հրամանով մը, վասնզի գիրքին ճակատը կը կարդանք «հրամանաւ Տէր Յուսիպի սրբազան պատրիարքի» բանաձեւը:

Անձանօթ կը մնայ մեղի Յակոբ պատրիարքէն այդ գիրքին հովանաւորութիւն պարագան, մանաւանդ որ այդ մասին յետոյ տրուած քացատրութիւնները զոհա-

ցուցիչ չեն: Բայց իրողութիւն է թէ այդ գիրքով կ'սկսի երկու հակամարտ ուժերուն բախումը, որ տեղի կուտայ վէճերու եւ կ'զբաղեցնէ պատրիարքարանն ու կրօնաւորները: Մատթէոս պատրիարք, ըստ ժամանակի սովորութեան, կը դատապարտէ այդ գիրքը եկեղեցւոյ բեմէն, ու կ'արգիլուի անոր դորձածութիւնը ազգային վարժարաններու մէջ:

Ժխտական գործունէութեան այս կերպը կը մատնէ գործի գլուխ գտնուողներուն տկարութիւնը անշուշտ, որոնք միեմել աւելի բան մը չէին կրնար ընել զիմադրաւելու համար վտանգը: Կ'զգային գէթ այդ վտանգին կաղմակերպուած բնոյթը, անոր մասին խորհելու և ըստ այնմ յառաջ բերելու շարժում մը: Զկայ այդ շարժումը որեւէ ձեւի տակ, բայց մանաւանդ չկան մարդերը իրենց ժամանակին նայող, հակառակ զիրենք այդ բանին պարտադրող հրաւերին:

Զօրայեանի փորձը երեւոյթ մը չէ սակայն, մի քանի սպառնալիքով խափանուելու սահմանուած: Կաղմակերպելու շարժումի մը սկզբնաւորութիւնը կը կաղմէ ան, և պիտի շարունակուի այնքան որքան տկար ըլլան զինք խորտակել փորձող զէնքերը:

Սակայն վտանգը մէկ կողմէ չէ միայն: Կրօնականներու յայտնաբերուած տկարութիւնը նոր ոյժ մը պիտի ըլլայ կաթողիկէ և բողոքական հոսանքներուն համար, որոնք փորձով ալ ստուգելէ ետք զիրենք շրջապատող կացութիւնը, ալ տատամում պիտի չունենան սկսելու իրենց սխտեմաթիք աշխատանքին:

Ամէն ինչ պատրաստ է ուրեմն կողմերը գործի վրայ տեսնելու. կը մնայ մօտենալ յառաջ բերուած արգիւնքին, ճշտելու համար աշխատանքին արժանիքը:

Պ. Վ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

(Երբեք-իսկ)

